

الگوی جدید بانکداری بدون ربا

اشاره:

در بخش‌های قبلی ضمن نگاهی اجمالی به الگوی بانکداری بدون ربا، به بیان جزئیات الگوی قبلی بانکداری بدون ربا در ایران پرداختیم و سپس ویژگی‌های الگوی نوین را که حاصل همکاری چند ساله گروهی از استادان دانشگاه و حوزه و کارشناسان بانکی است، تشریح کردیم و در این راستا پس از توضیح درباره بانک‌های تجاری و تخصصی (سرمایه‌ای) نوبت به بانک‌های جامع رسید و یادآور شدیم که بانک‌های جامع، بانک‌های بسیار بزرگی هستند که علاوه بر فعالیت‌های خیر خواهانه و فعالیت‌های بانک‌های تجاری، در عرصه گوناگون اقتصادی، فعالیت‌های بانک‌های تخصصی را هم دارند. ادامه بحث درباره ویژگی‌های بانک‌های جامع و آثار و نتایج الگوی جدید را در این شماره ملاحظه می‌فرمایید.

دکتر سید عباس موسویان
(قسمت سوم و پایانی)

اجاره به شرط تملیک، سلف، جعاله و خرید دین) به مصرف می‌رسد؛

ج) بخش تخصصی: در این بخش، مانده موثر گواهی‌های سپرده عام از راه عقد‌های مشارکتی (مشارکت معدنی، مشارکت حقوقی و سرمایه‌گذاری مستقیم) به مصرف می‌رسد و مانده موثر گواهی‌های سپرده خاص، از راه پروژه‌های خاص به مصرف می‌رسد.

۲- بانک‌های جامع می‌توانند برخی از شعبه‌های خود را به فعالیت‌های خیرخواهانه و بانک‌های تجاری و برخی را به فعالیت‌های بانک‌های تخصصی اختصاص دهند؛ چنان‌که می‌توانند شعبه‌های تخصصی خود را به تناسب بخش‌های اقتصادی تقسیم کنند؛ برای مثال، بانک جامعی که در شهر متوسطی، ده شعبه دارد، می‌تواند پنج شعبه آن را تجاری و پنج شعبه دیگر را به تفکیک در بخش‌های کشاورزی، صنعت و معدن، مسکن، بازرگانی و توسعه صادرات فعال کند.

آیا بانک بدون ربا از جهت فقهی و حقوقی حق دارد به صورت گزینشی عقدها را برگزیند؟

جدول فعالیت‌های بانک‌های جامع بخش غیرانتفاعی

تجهیز منابع		نوع سپرده	
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود
متغیر	شرکت	۱- مشارکت مدنی	متغیر
متغیر	شرکت	۲- مشارکت حقوقی	متغیر
متغیر	---	۳- سرمایه‌گذاری مستقیم	متغیر

جدول فعالیت‌های بانک‌های جامع بخش تجاری

تجهیز منابع		نوع سپرده	
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود
متغیر	شرکت	۱- مشارکت مدنی	متغیر
متغیر	شرکت	۲- مشارکت حقوقی	متغیر
متغیر	---	۳- سرمایه‌گذاری مستقیم	متغیر

جدول فعالیت‌های بانک‌های جامع بخش تخصصی

تجهیز منابع		نوع سپرده	
سود	رابطه حقوقی	نوع تسهیلات	سود
متغیر	شرکت	۱- مشارکت مدنی	متغیر
متغیر	شرکت	۲- مشارکت حقوقی	متغیر
متغیر	---	۳- سرمایه‌گذاری مستقیم	متغیر

ویژگی‌های بانک‌های جامع:

۱- بانک‌های جامع گرچه در همه زمینه‌های اقتصادی فعالیت می‌کنند، اما در مقام عمل به سه بخش تقسیم می‌شوند:

الف) بخش غیرانتفاعی: در این بخش، مانده موثر سپرده‌های قرض الحسنه پس‌انداز فقط از راه وام قرض الحسنه به مصرف می‌رسد؛

ب) بخش تجاری: در این بخش، مانده موثر سپرده‌های قرض الحسنه جاری و سپرده‌های سرمایه‌گذاری روزانه و مدت‌دار با سود معین، فقط از راه عقد‌های مبادله‌ای (فروش اقساطی،

آثار و نتایج الگوی جدید

گرچه تطبیق وضعیت کنونی بانک‌ها با ویژگی‌های الگوی جدید، در کوتاه مدت نیازمند برنامه‌ریزی و هزینه است، در بلندمدت، آثار و نتایج مطلوبی خواهد داشت که برخی از آنها عبارتند از:

۱- کاهش عقده‌ها به حد منطقی: در الگوی جدید، بانک‌های تجاری با سه نوع سپرده و پنج نوع تسهیلات به نیازهای سپرده‌گذاران و گیرندگان تسهیلات پاسخ می‌دهند، بانک‌های تخصصی با دو نوع سپرده و پنج نوع تسهیلات به اضافه سرمایه‌گذاری مستقیم فعالیت می‌کنند؛ البته بانک‌های تخصصی، در تجهیز منابع، گاهی از منابع دولتی و منابع دیگر بانک‌ها نیز استفاده می‌کنند، اما این به شعبه مرکزی بانک تخصصی اختصاص دارد و دیگر شعبه‌ها به آن درگیر نمی‌شوند. بانک‌های جامع هم‌گرچه با شش نوع سپرده و هشت نوع تسهیلات به اضافه سرمایه‌گذاری مستقیم فعالیت می‌کنند، اما اولاً این تعداد تسهیلات در مقایسه با الگوی فعلی کمتر است و ثانیاً، این تعداد تسهیلات در سه بخش مستقل انجام می‌گیرد و در نتیجه، تعداد سپرده‌ها و تسهیلات در هر یک از بخش‌ها محدود و متعارف است. نتیجه این که در الگوی جدید، همه بانک‌ها با تعداد معینی از عقده‌ها کار می‌کند و این باعث آسان و کم هزینه شدن فرآیند آموزش در نظام بانکی می‌شود.

۲- تناسب عقده‌ها با ماهیت بانک‌ها: به طور معمول، بانک‌های تجاری از یک طرف، در همه عرصه‌های اقتصادی فعالیت می‌کنند و از طرف دیگر، تسهیلات اعطایی آنها، کوتاه مدت و حداکثر میان مدت است و نوع مشتریان بانک‌ها نیز چنین انتخابی دارند و این با ماهیت عقده‌های مبادله‌ای که اساساً برای تامین نیازهای کوتاه مدت و میان مدت طراحی شده‌اند، تناسب دارد. در مقابل، بانک‌های تخصصی که به طور معمول در سرمایه‌گذاری‌های میان مدت و بلندمدت فعالیت می‌کنند، با عقده‌های مشارکتی که اصولاً به زمان مشخصی محدود نیستند، تناسب دارند. الگوی جدید با الهام از این تناسب‌ها طراحی شده است (موسویان، ۱۳۸۱: ص ۵۶-۵۸).

۳- واقعی شدن عملیات قراردادهای: کاهش چشمگیر عقده‌ها و رعایت تناسب ماهیت آنها با هر یک از بانک‌ها و نیاز واقعی سپرده‌گذاران و گیرندگان تسهیلات باعث آسان شدن فرآیند فهم صحیح عقده‌ها و تصمیم‌گیری شده، یکی از عوامل مهم صوری شدن قراردادهای را از بین می‌برد.

۴- روان شدن عملیات حسابداری: عقده‌های مبادله‌ای از جهت عملیات حسابداری براساس روش بدهکار و مستانکار تنظیم می‌شوند، به این بیان که بعد از انعقاد قرارداد مبادله‌ای، بانک، مستانکار، و گیرنده تسهیلات، بدهکار می‌شود، در حالی که عقده‌های مشارکتی براساس روش حسابداری شرکت‌ها تنظیم می‌شوند. به این معنا که بعد از انعقاد قرارداد، بانک با متقاضی تسهیلات تشکیل شرکتی می‌دهند و اسناد مالی باید براساس آن تنظیم شوند. اختصاص بانک‌های تجاری به عقده‌های مبادله‌ای و محوریت بانک‌های تخصصی به عقده‌های مشارکتی، باعث آسان و روان شدن عملیات حسابداری و محاسبه سود پایان سال بانک می‌شود.

۵- کاهش هزینه‌های عملیاتی بانک‌ها: کاهش منطقی تعداد عقده‌ها، آسان شدن فرآیند آموزش و تفهیم مشتریان،

تناسب عقده‌ها با ماهیت و ساختار نیروی انسانی بانک‌ها و آسان شدن عملیات حسابداری بانک، دست به دست هم داده، هزینه عملیاتی عقده‌ها را کاهش می‌دهد و این در حالی است که در نوشته‌ها و مقالات متعددی، الگوی فعلی بانکداری بدون ربا ایران، به بالا بودن هزینه انجام عملیات متهم است.

۶- جامعیت نظام بانکی درباره اهداف و سلیقه‌های سپرده‌گذاران: در الگوی جدید، نظام بانکی با مجموع عناصر بانک‌های تجاری، تخصصی و جامع، انواع متنوعی از سپرده‌های جاری، سپرده پس انداز قرض الحسنه، سپرده‌های سرمایه‌گذاری روزانه، سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود معین، سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود متغیر را ارائه می‌کند که صاحبان وجوه می‌توانند متناسب با اهداف و سلیقه‌هایشان بانک و سپرده مورد نظر را برگزینند.

۷- جامعیت نظام بانکی درباره اهداف و سلیقه‌های متقاضیان تسهیلات: در الگوی جدید، بانک‌های تجاری، تخصصی و جامع، هر یک با روش‌های و عقده‌های مناسب خود، انواع تسهیلات بانکی اعطا می‌کنند و متقاضیان تسهیلات - اعم از مصرف‌کنندگان و فعالان اقتصادی - برای نیازهای کوتاه مدت و میان مدت و بلندمدت با انواع سلیقه‌ها می‌توانند روش و عقد مناسب خود و به دنبال آن بانک مناسب خود را برگزینند، برای مثال، یک تولیدکننده برای اصل سرمایه‌گذاری یا توسعه خط تولید از بانک تخصصی و با عقده‌های مشارکتی تسهیلات می‌گیرد و برای نیازهای مقطعی و کوتاه مدت به سراغ بانک‌های تجاری با عقده‌های مبادله‌ای می‌رود.

مبانی فقهی و حقوقی الگوی جدید

تجربه بیش از بیست و سه سال بانکداری بدون ربا بر اساس الگوی فعلی، مفاهیم و اصطلاحاتی را پدید آورده که با برخی از ابعاد و نتایج الگوی جدید هماهنگی ندارد. برای مثال، در تبیین تفاوت ماهوی بانک‌های ربوی و بدون ربا گفته می‌شود که بانک‌های ربوی با نرخ‌های ثابت و از پیش تعیین شده کار می‌کنند، در حالی که بانک‌های بدون ربا براساس مشارکت در سود و زیان فعال هستند. همین طور گفته می‌شود که بانک‌های ربوی نرخ سود مشخصی به سپرده‌گذاران می‌پردازند، در حالی که بانک‌های بدون ربا براساس سود علی الحساب کار می‌کنند. بر این اساس ضرورت دارد که الگوی جدید از جهت مبانی فقهی و حقوقی بررسی شود. این بخش از مقاله درصدد پاسخ به سوالات فقهی و حقوقی زیر است:

- آیا بانک بدون ربا از جهت فقهی و حقوقی حق دارد به صورت گزینشی عقده‌ها را برگزیند؟
- آیا استفاده از عقده‌های مبادله‌ای که براساس نرخ‌های سود معین طراحی شده‌اند، با حکمت تحریم ربا و روح بانکداری بدون ربا در تعارض است؟
- آیا در بانک‌های بدون ربا پرداخت سود معین مشروع است؟
- آیا بانک‌های بدون ربا می‌توانند برای سپرده‌گذاران، سود معین و قطعی بپردازند؟

۱- آزادی انتخاب عقده‌ها: یکی از مباحث مهم و اساسی که درباره بانک‌ها و دیگر موسسه‌های مالی و اعتباری مطرح

می شود، این است که آیا چنین موسسه‌هایی به طور اصولی حق‌گزینش و انتخاب عقدهای شرعی را که در قانون عملیات بانکی بدون ربا آمده است، دارند یا از جهت شرعی و حقوقی به انجام همه آنها موظفند؟ این سوال در الگوی جدید که براساس گزینش عقدهای خاص طراحی شده، اهمیت ویژه دارد.

از جهت فقهی، هیچ الزامی برای انجام تمام قراردادهای شرعی نیست. هر فرد و موسسه‌ای حق دارد با رعایت ضوابط شرعی هر قرارداد یا هر گروه از قراردادهایی را که با فعالیت اقتصادی خود مناسب تشخیص می‌دهد، گزینش کند. روایات متعددی از پیامبر (ص) و امامان معصوم (ع) بر آزادی انتخاب قراردادهای دوباره اموال دلالت دارند.

معروف‌ترین آنها روایت نبوی است که می‌فرماید:

ان الناس مسلطون علی اموالهم (مجلسی، ۱۳۷۲: ج ۲، ص ۲۷۳).

مردم بر اموال خود مسلط هستند

این روایت گرچه مرسله است، عمل مشهور، بلکه همه فقیهان بر آن در طول تاریخ ضعف سند آن را جبران می‌کنند، چنان‌که روایات معتبر دیگر بر مضمون آن که همانا اختیار افراد در انتخاب عقدها است، دلالت می‌کنند.

برای نمونه یک مورد را نقل می‌کنیم: سماعه از ابی بصیر و او از امام صادق نقل می‌کند که فرمود: صاحب مال تا زمانی که زنده است، هر کاری با مالش می‌تواند انجام دهد. اگر خواست هبه کند، اگر خواست صدقه دهد و اگر خواست تا آخر عمرش نگه دارد (حر عاملی، ۱۳۷۱: ج ۱۹، ص ۲۹۷).

به این مضمون روایات دیگری نیز وجود دارد (همان: ص ۲۹۶ و ۲۹۸).

از دیدگاه فقه و فقیهان نیز هیچ مسلمانی ملزم نیست حتی در طول عمر خود همه معاملات شرعی را انجام دهد، بلکه حق دارد به تناسب نیاز و سلیقه خود از انواع عقدها برگزیند. سیره عملی مسلمانان نیز در طول تاریخ همین بوده است.

از نظر قانون عملیات بانکی بدون ربا نیز هیچ الزام قانونی به انجام همه قراردادهای نیست، بلکه قانون، چارچوب مجاز فعالیت‌ها را نشان می‌دهد؛ به همین جهت از مواد هفت به بعد که شیوه‌های تخصصی منابع را مطرح می‌کند، در همه موارد از عبارت «بانک‌ها می‌توانند» استفاده می‌کند و فقط در ماده ۱۴ درباره قرض الحسنه از عبارت دیگری استفاده می‌کند که بیانگر حکم الزامی است.

در این ماده آمده است: بانک‌ها موظفند جهت تحقق اهداف بندهای ۲ و ۹ اصل ۴۳ قانون اساسی، بخشی از منابع خود را از راه قرض الحسنه به متقاضیان اختصاص دهند. آیین‌نامه اجرایی این ماده به وسیله بانک مرکزی تهیه (می‌شود) و به تصویب هیات دولت می‌رسد.

بنابراین بانک‌ها اختیار دارند در غیر مورد قرض الحسنه درباره دیگر عقدهای مطرح در قانون عملیات بانکی بدون ربا، به صورت گزینشی عمل کنند، چنان‌که تاکنون نیز چنین بوده است. برای مثال، در طول بیست و سه سال هیچ یک از بانک‌ها- اعم از بانک‌های تجاری و تخصصی- از عقدهای مزارعه و مساقات

استفاده نکرده‌اند، اما درباره وام قرض الحسنه، اولاً، چنان‌که ماده ۱۴ تصریح دارد، این الزام بیشتر جنبه سیاست‌گذاری دارد و به همین جهت، کم و کیف آن به بانک مرکزی واگذار شده بنابراین، برای مثال بانک مرکزی می‌تواند فقط بانک‌هایی را که در بخش تجهیز منابع سپرده قرض الحسنه پس‌انداز دارند (مثل بانک‌های جامع در الگوی جدید) به پرداخت وام قرض الحسنه ملزم کند.

۲- حکمت تحریم ربا و الگوی جدید: گروهی از نویسندگان که تحت تاثیر آموزه‌های خیرخواهانه اسلام قرار گرفته‌اند، چنین القا می‌کنند که فلسفه تحریم ربا، گسترش معامله‌های خیرخواهانه چون انفاق‌ها، صدقه‌ها و اعطای قرض الحسنه است. گروه دیگر متأثر از ابعاد توزیعی عقدهای مشارکتی قرار گرفته، حکمت تحریم ربا و روح بانکداری بدون ربا را در مشارکت و مضاربه می‌جویند. و گروه سوم به جهت تلقی خاص خود از ربا و تعریف ربا به سود ثابت از پیش تعیین شده، قراردادهای با بازده معین را ربا یا شبه ربا می‌داند. بر این اساس، ضرور می‌نماید که الگوی جدید بانکداری بدون ربا که در برخی قسمت‌ها بر اساس عقدهای مبادله‌ای که عقدها، با بازده معین طراحی شده، از جهت حکمت تحریم ربا و روح بانکداری بدون ربا بررسی شود.

واقعیت این است که مطالعه آیات و روایات ناظر به باب معاملات نشان می‌دهد که دین اسلام، کنار تحریم ربا انواع سه‌گانه معاملات زیر را مجاز شمرده است:

الف) قراردادهای غیر انتفاعی: دین اسلام به جهت توجه به بعد انسانی و معنوی انسان‌ها انواع گوناگونی از قراردادهای غیر انتفاعی چون هبه، صدقه، عاریه و قرض الحسنه را مجاز و مورد ترغیب جدید قرار داده است.

ب) قراردادهای انتفاعی با سود معین: گروه دوم از معاملات که مطابق آیات و روایات، مجاز شمرده شده‌اند، قراردادهای مبادله‌ای با سود معین هستند، قراردادهای مانند بیع نقد، بیع نسویه، سلف، بیع دین، اجاره، جعاله که نرخ سود در آنها معین و از پیش تعیین شده است.

ج) قراردادهای انتفاعی با سود انتظاری: گروه سوم از معاملات مشروع، معاملات مشارکتی با نرخ سود انتظاری هستند، قراردادهایی چون شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات که در آنها دو یا چند نفر با ترکیب سرمایه‌ها یا با ترکیب کار و سرمایه وارد فعالیت اقتصادی می‌شوند و انتظار سود دارند و در پایان سال مالی، سود حاصله را با هم تقسیم می‌کنند.

البته قراردادهای مجاز دیگری چون صلح و وکالت وجود دارند که دارای ماهیت انعطاف‌پذیری هستند و می‌توانند در هر یک از سه گروه جای گیرند. کنار این قراردادهای اسلام فعالیت مستقیم اقتصادی را نیز مجاز شمرده و در موارد فراوانی به آن ترغیب و تشویق کرده است.

مراجعه به آیات و روایات ناظر به حکمت تحریم ربا نیز گستردگی مطالب پیش‌گفته را می‌رساند، به این بیان که در برخی از آیات تحریم ربا، کنار حرمت ربا، تشویق به انفاق و صدقه مطرح است: «بمحق الله الربا و یربی الصدقات» (بقره ۲، ۲۷۶) و در برخی آیات، حلیت بیع که از عقدهای با

◆ بانک مرکزی

می‌تواند فقط

بانک‌هایی را که در

بخش تجهیز منابع

سپرده قرض الحسنه

پس‌انداز دارند،

ملزم به پرداخت

قرض الحسنه نماید

الگوی جدید به گونه ای طراحی شده که می توان به تدریج و با برنامه زمانبندی مشخص به سمت آن حرکت کرد

بازده معین است، مطرح می شود: «واحد الله البیع و حرم الربا» (بقره ۲۷۵). در روایات نیز در کتاب تحریم ربا تشویق به قرض الحسنه (حر عاملی، بی تا: ج ۱۲، ص ۴۲۵) و ترغیب به انواع تجارت ها و کسب و کار مطرح شده است (همان: ص ۴۳۰). بنابراین، می توان نتیجه گرفت که دین مقدس اسلام با تحریم ربا به دنبال گسترش معاملات و فعالیت های ذیل بوده است:

- ۱- گسترش انواع روابط خیرخواهانه چون انفاقات، صدقات، اوقاف و قرض الحسنه؛
- ۲- گسترش انواع معاملات مبادله ای چون بیع، اجاره، جعاله و سلف؛
- ۳- گسترش انواع مشارکت ها چون شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات؛
- ۴- گسترش سرمایه گذاری ها و فعالیت های مستقیم اقتصادی.

مطالعه متون دینی نشان می دهد که گرچه اسلام به برخی از قراردادها چون قراردادهای خیرخواهانه و فعالیت های مستقیم اقتصادی تشویق و ترغیب می کند، اما هیچ الزام و دستوری ندارد و مسلمان را در چارچوب احکام معاملات مجاز، آزاد می گذارد، چنان که سیره عملی مسلمانان نیز در طول تاریخ چنین بوده است و هر کس متناسب با توانایی ها و روحیات، ذوق و سلیقه اش، یکی یا ترکیبی از روش های چهارگانه را بر می گزید. بنابراین، نه هدف اسلام از تحریم ربا، خصوصاً گسترش قرض الحسنه است و نه روح بانکداری بدون ربا، عقود مشارکتی است، بلکه همه انواع معاملات و سرمایه گذاری مستقیمی در حوزه حکمت تحریم ربا قرار می گیرند و بر همدیگر ترجیحی هم ندارند و بر فرض اگر کسی خیلی جمود به خرج دهد، چیزی که از آیات و روایات تحریم ربا بیشتر به چشم می خورد، حلیت بیع و تجارت ها و تشویق به صدقه ها و قرض الحسنه است.

۳- مشروعیت سود معین: برخی از نویسندگان، ملازمه ای بین ربا و سود معین می بینند و معتقدند که ربا سود ثابت و از پیش تعیین شده و در مقابل، سود بازده نامشخص و انتظاری است (غنی نژاد و موسویان: ۱۳۸۴: ص ۲۶). براساس این تعریف، بانک های تجاری و بخش تجاری بانک های جامع در الگوی جدید که هم در طرف سپرده ها و هم در طرف تسهیلات براساس نرخ های سود معین فعالیت می کنند، اشکال می یابند. بنابراین، ضرورت دارد که تعریف دقیق و کاربردی تری از ربا و رابطه آن با سود معین ارائه شود.

روایات متعددی افزون بر بیان حکم ربا، آن را تعریف و قلمرو آن را مشخص کرده اند؛ مانند: امام صادق (ع) ضمن حدیث مفصلی در باره ربا می فرماید: ربای حرام عبارت است از این که کسی قرض دهد و در آن شرط کند که بدهکار بیشتر از آنچه قرض کرده، برگرداند. این همان ربای حرام است (حر عاملی، بی تا: ج ۱۲، ص ۴۵۴). امام باقر (ع) می فرماید: کسی که به دیگری درهم هایی را قرض می دهد، جز برگرداندن مثل آن را شرط نکند. پس اگر بهتر از آن به او بازگردانده شد، بپذیرد. هیچ کدام از شما در مقابل قرض دادن درهمی، سواری حیوان یا عاریه چیزی را شرط نکنند (همان).

اسحاق بن عمار نقل می کند: از امام کاظم (ع) در مورد مردی پرسیدم که مبلغی از یکی قرض گرفته، هر از چند گاهی مقداری از سود حاصل از آن پول را به قرض دهنده می دهد از ترس این که مبادا قرضش را طلب کند، بدون اینکه بین آنان چنین اشتراطی بوده باشد. امام فرمود: مادامی که شرطی و تعهدی در کار نباشد، اشکال ندارد (همان: ج ۱۳، ص ۱۰۳).

براساس این روایات و نظایر آنها، هر نوع اشتراط زیاده بر آنچه قرض داده شده، ربا است، اعم از این که آن زیاده ثابت یا متغیر باشد، اعم از این که از جنس مال قرض داده شده باشد یا غیر آن و به همین دلیل، فقیهان اشتراط هر نوع زیاده مالی را ربا می دانند. امام خمینی (ره) در این باره می گوید: شرط زیاده در قرض جایز نیست... و فرقی نمی کند که این زیاده عینی باشد مانند ده درهم به دوازده درهم، یا کاری باشد مانند دوختن لباس برای قرض دهنده، یا استفاده از منفعتی باشد مانند استفاده از عین رهنی که نزد قرض دهنده است، یا صفتی باشد مانند این که درهم های شکسته را قرض دهد و شرط کند که درهم های سالم بگیرد. (موسوی خمینی، ۱۴۱۶: ج ۲، القول فی الربا)؛

بنابراین، ملاک ربا بودن زیاده، دو چیز است: نخست این که قرارداد فیما بین قرارداد قرض باشد؛ دوم اینکه در قرارداد شرط زیاده شده باشد، اعم از زیاده ثابت یا متغیر مثل بخشی از سود یا سواری حیوان. پس اگر قرارداد، قرض نباشد، ربا نخواهد بود چه زیاده ای باشد یا نباشد و چه آن زیاده ثابت و از پیش تعیین شده باشد یا متغیر و انتظاری باشد؛ به همین جهت است که فقیهان در طول تاریخ، کنار تحریم ربا، هم معاملات انتفاعی با سود ثابت از پیش تعیین شده چون بیع، اجاره، جعاله را جایز می دانستند و هم معاملات انتفاعی با سود متغیر انتظاری چون شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات را صحیح می دانستند.

نتیجه اینکه در الگوی جدید مادامی که قرارداد سپرده گذار با بانک و بانک با گیرنده تسهیلات قرض هر ماه با اشتراط زیاده نباشد، سود - چه ثابت و معین و چه متغیر - ربا نبوده، اشکالی نخواهد داشت و از آن جا که رابطه حقوقی سپرده گذار با بانک و بانک با گیرنده تسهیلات در بانک های تجاری و بخش تجاری بانک های جامع براساس قراردادهای وکالت، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، خرید دین و جعاله است و به اعتقاد همه فقیهان سود این قراردادها می توان سود معین و از پیش تعیین شده باشد، لذا سود دریافتی بانک از محل این قراردادها و پرداختی بانک به سپرده گذاران به صورت وکالت (پس از کسر درصد معینی به صورت حق الوکاله)، ربا نخواهد بود.

به عبارت دقیق تر، تحلیل فقهی رابطه سپرده گذار سرمایه گذاری روزانه یا مدت دار که به دنبال سود معین از بانک تجاری است، این است که سپرده گذار، منابع خود را به صورت وکالت در اختیار بانک تجاری قرارداد، به او اجازه می دهد که منابع وی را همراه دیگر سپرده ها و منابع خود بانک به صورت مشاع از راه عقدها با بازده معین، تسهیلات داده، نرخ معینی را به صورت حق الوکاله خود بانک بردارد و باقیمانده سود را که نرخ معینی خواهد بود، به سپرده گذار برگرداند. چنان که مشاهده می شود، در این الگو در واقع، بانک در جایگاه وکیل به سپرده گذار وعده می دهد که منابع او را همراه دیگر منابع در عقود با بازده معین به کار گیرد و در

مطالعه کارکرد
بانک‌ها نشان می‌دهد
که بانک‌ها به سه گروه
تجاری، تخصصی، و
جامع تقسیم می‌شوند.
بانک‌های تجاری در
همه عرصه‌های
اقتصادی فعال هستند

اما ترکیب آنها مطابق برنامه پیش‌بینی شده نیست. در این موارد، از راه تغییر درصد سود پرداختی به انواع سپرده‌ها، ترکیب مطلوب را بدست می‌آورند برای مثال، اگر بانک احساس کند که هزینه سود پرداختی بالا است، درصد سود سپرده سرمایه‌گذاری روزانه یا سپرده سرمایه‌گذاری کوتاه مدت را قدری افزایش، و درصد سود سپرده بلند مدت را کاهش می‌دهد و در نتیجه، بخشی از سپرده‌های بلند مدت، به سپرده کوتاه مدت یا روزانه منتقل می‌شود و اگر بانکی به منابع اثبات‌نیاز داشته باشد و بخواهد از حجم ذخایر احتیاطی بکاهد، برعکس روش پیشین، سود سپرده‌های روزانه و کوتاه مدت از کاهش، و سود سپرده‌های بلند مدت را افزایش می‌دهد.

۴-۵) خرید و فروش ابزارهای مالی با سود معین و معامله‌های بین بانکی: بانک‌ها هر وقت احساس کردند که منابع حاصل از سپرده‌های با سود معین، از برنامه پیش‌بینی شده برای اعطای تسهیلات بیشتر شده است، به خرید ابزارهای مالی با سود معین از بازار بورس اقدام می‌کنند و برعکس هر وقت احساس کنند که برای اعطای تسهیلات به منابع بیشتر نیاز دارند، آنها را می‌فروشند و از این راه، در عین حال که از تراکم منابع مازاد جلوگیری می‌کنند، سود معین را نیز برای منابع به دست می‌آورند، چنان که می‌توانند از راه معامله‌های بین بانکی، منابع مازادشان را به کار گیرند.

۴-۶) کنترل وصول مطالبات: بانک‌ها برای اطمینان از وصول مطالبات، به شیوه‌های گوناگونی چون وثیقه و ضمانت‌های معتبر و گاه از راه بیمه کردن موضوع تسهیلات اعطایی، مورد تخلف را کاهش داده و به صفر نزدیک کرده‌اند و همه این روش‌ها در الگوی جدید نیز قابل اجرا است، چنان که نرخ متوسط تسهیلات سوخت شده را می‌توان جزو هزینه‌های بانک حساب کرد یا در حق‌الوکاله جای داد.

۴-۷) تاثیر دادن در حق‌الوکاله: مطابق قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها در برابر به کارگیری سپرده‌های سرمایه‌گذاری، از سپرده‌گذاران حق‌الوکاله دریافت می‌کنند. این حق‌الوکاله از سه جز تشکیل می‌شود: جزء اول، هزینه عملیاتی بانک است که برای تجهیز و تخصیص منابع پیش‌گفته هزینه می‌شود؛ جزء دوم، مطالبات سوخت شده بانک؛ و جزء سوم، سود خالص بانک از محل سپرده‌های سرمایه‌گذاری است. زمانی که بانک با مطالعات کارشناسی و تجربه چند ساله، ارقام تقریبی جز اول و دوم را به دست آورده، می‌توان با افزودن جزء متغیری، به نرخ ثابتی برسد برای مثال، اگر هزینه عملیاتی بانک حدود یک درصد و هزینه مطالبات سوخت شده نیز حدود یک درصد باشد، بانک مذکور می‌تواند ۲/۵ درصد حق‌الوکاله در نظر بگیرد و این بدان معنا خواهد بود که بانک به سپرده‌گذار خود اعلان می‌کند که در مقابل ۲/۵ درصد حق‌الوکاله، تمام هزینه‌های عملیاتی و هزینه‌های ناشی از مطالبات سوخت شده را به عهده می‌گیرد. در این صورت، اگر هزینه عملیاتی یا هزینه مطالبات سوخت شده از رقم برآوردی بیشتر شود، سود خالص بانک کاهش می‌یابد و برعکس اگر بانک با تدبیرهای لازم، هزینه عملیاتی یا هزینه مطالبات سوخت شده را کاهش دهد،

پایان سال مالی پس از کسر حق‌الوکاله، سود معینی را بر دوازده و روشن است که این وعده سود معین در قرارداد وکالت با تعهد حقوقی سود معین در قرارداد قرض تفاوت ماهوی دارد؛ به همین جهت است که برخی از فقیهان بین تضمین حقیقی و تعهد حقوقی تفاوت قایل بوده، دومی را مصداق ربا می‌دانند و اولی را جایز می‌شمارند (هاشمی‌شاهرودی، ۱۳۷۰: ص ۶۹).

۴- امکان پرداخت سود معین: بعد از روشن شدن مشروعیت پرداخت سود معین در قالب قرارداد وکالت، این سوال مطرح می‌شود که آیا بانک توان و امکان پرداخت سود معین به سپرده‌گذاران را دارد؟ و این سوال از این ناشی می‌شود که بانک در جایگاه وکیل ممکن است نتواند منابع تجهیز شده از راه سپرده‌های سرمایه‌گذاری را به طور کامل از راه عقدهای مبادله‌ای اعطای تسهیلات کند یا بر فرض اعطای تسهیلات ممکن است نتواند مطالبات خود را وصول کند و در نتیجه، امکان پرداخت سود معین از طرف بانک حتمی نیست و ممکن است در عمل اتفاق نیفتد.

در پاسخ این مسأله می‌گوییم: بانک‌های تجاری با تدبیرهای گوناگون می‌توانند پرداخت تسهیلات و وصول مطالبات را چنان برنامه‌ریزی کنند که با اطمینان خاطر بتوانند به سپرده‌گذار وعده سود معین بدهند. این تدبیرها که برخی به برنامه‌ریزی تسهیلات و برخی به وصول مطالبات و تعیین حق‌الوکاله ناظرند، از این قرارند:

۴-۱) ولویت منابع سپرده‌های سرمایه‌گذاری روزانه و مدت‌دار: به طور طبیعی نزدیک به ۲۵ درصد منابع بانک را منابع حاصل از سرمایه‌های خود بانک و سپرده‌های جاری تشکیل می‌دهد که به مقتضای قرارداد قرض به مالکیت بانک در آمده‌اند. بانک در تخصیص منابع همیشه منابع سپرده‌های سرمایه‌گذاری را مقدم می‌دارد و در صورت وجود تقاضای تسهیلات اضافی، نوبت به منابع خود بانک و سپرده‌های جاری می‌رسد. به این ترتیب، سپرده‌های سرمایه‌گذاری به طور طبیعی در تسهیلات اعطایی به کار خواهد رفت.

۴-۲) کنترل سپرده‌ها به روش دستوری: اگر بانکی احساس کند که منابع حاصل از کل سپرده‌های سرمایه‌گذاری یا سپرده خاصی از مقدار برنامه‌ریزی شده بالاتر رفته یا احساس کند که در اعطای تسهیلات، کامیابی کمتری در برنامه دارد، به صورت آیین‌نامه‌ای، به شعبه‌های خود دستور می‌دهد که افتتاح حساب یا افزایش موجودی کل سپرده‌ها یا سپرده خاصی را برای مدت زمان خاصی (تا اطلاع ثانوی) متوقف کنند.

۴-۳) کنترل سپرده‌ها به روش تغییر در نرخ سود: اگر بانکی احساس کند که به علت تغییر بازار نمیتواند با درصد معینی که برنامه‌ریزی کرده بود، تسهیلات اعطا کند و مجبور است نرخ سود تسهیلات را کاهش دهد، هم‌زمان با اعلام کاهش نرخ سود تسهیلات، نرخ سود سپرده‌ها را نیز ماه‌های آینده کاهش می‌دهد، چون مقصود از نرخ معین، نرخ ثابت همیشگی نیست. برای مثال، بانک اعلام می‌دارد که از اول ماه آینده، نرخ سود کل سپرده‌ها، یک یا چند درصد کاهش می‌یابد. به این ترتیب، از یک سو تقاضای تسهیلات را افزایش، و از سوی دیگر، هزینه و حجم سپرده‌ها را کاهش می‌دهد.

۴-۴) کنترل ترکیب سپرده‌ها به روش تغییر نرخ‌ها: گاهی بانک‌ها احساس می‌کنند که حجم کل سپرده‌ها مناسب است،

سود خالص بانک بیشتر می شود و در نتیجه، این تغییرات به سپرده گذار منتقل نمی شود.

نتیجه این که بانک تجاری الگوی جدید می تواند با اعمال روش های پیش گفته، از یک طرف، ناتوانی در اعطای تسهیلات، و از طرف دیگر، ناتوانی در وصول مطالبات را از بین برده، به سود برنامه ریزی شده نزدیک شود و اگر هم در برنامه، تخلفی باشد، در جزء سوم حق الوکاله نشان می دهد که مربوط به خود بانک است و به سپرده گذار ارتباطی ندارد.

نتیجه و پیشنهاد

الگوی جدید بانکداری بدون ربا حاصل توجه دقیق به چند مطلب اساسی در عرصه بانکداری است:

۱) مطالعه اهداف و سلیقه های مشتریان بانک نشان می دهد که آنان اهداف و سلیقه های گوناگون دارند. در ناحیه سپرده گذاران، برخی دنبال خدمات حساب جاری، برخی دنبال اهداف خیرخواهانه، برخی دنبال سود معین بدون ریسک و برخی دنبال سود انتظاری باریسک هستند. در ناحیه گیرندگان تسهیلات نیز برخی دنبال تسهیلات با سود معین و زمانبندی شده، و برخی دنبال سرمایه گذاری بلندمدت و یافتن شریک هستند؛

۲) مطالعه قراردادهای شرعی که در قانون عملیات بانکی بدون ربا آمده، نشان می دهد که این قراردادها به سه گروه قراردادهای مبادله ای (انتفاعی با سود معین)، مشارکتی (انتفاعی با سود متغیر) و قرض الحسنه (غیرانتفاعی) تقسیم می شوند؛

۳) مطالعه کارکرد بانک ها نشان می دهد که بانک ها به سه گروه تجاری، تخصصی، و جامع تقسیم می شوند. بانک های تجاری در همه عرصه های اقتصادی فعال هستند، اما در مقام اعطای تسهیلات، فقط به نیازهای کوتاه مدت تا میان مدت بسنده می کنند؛ بانک های تخصصی که به بانک های سرمایه گذاری یا توسعه ای معروفند، در بخش های خاص برای تامین نیازهای سرمایه گذاری میان مدت و بلندمدت تسهیلات می پردازند و بانک های جامع هر دو کار را دارند.

الگوی جدید بانکداری بدون ربا با توجه به نکته های پیش گفته، پیشنهاد جدیدی برای سامان دادن بانک ها به ترتیب زیر دارد:

۱. بانک های تجاری در بخش اعطای تسهیلات با تمرکز روی قراردادهای مبادله ای به تامین مالی کوتاه مدت تا میان مدت مصرف کنندگان و بنگاه های اقتصادی که دنبال تسهیلات با سود معین هستند، پردازند و در بخش تجهیز منابع، افزون بر سپرده جاری و پس انداز به تجهیز وجوه مازاد سپرده گذاری که دنبال سود معین هستند، مشغول شوند؛

۲. بانک های تخصصی در بخش اعطای تسهیلات از راه عقدهای مشارکتی به تامین مالی میان مدت تا بلندمدت بنگاه های اقتصادی پرداخته، در بخش تجهیز منابع به جذب سپرده های افرادی پردازند که در برابر پذیرش ریسک به دنبال سود انتظاری بالاتر هستند؛

۳. بانک های جامع به صورت مجزا شامل سه بخش غیرانتفاعی (قرض الحسنه)، انتفاعی با سود معین (تجاری) و انتفاعی با سود متغیر (تخصصی) باشند تا بتوانند همه

نیازهای سپرده ای و تسهیلاتی را پاسخگو باشند. نتیجه این که با استفاده از احکام اسلام و با رعایت قانون عملیات بانکی بدون ربا، ایران می تواند به الگوی دیگری از بانکداری بدون ربا رسید که از یک طرف، به آسان و روان شدن معاملات بانکی می انجامد و از طرف دیگر، متناسب با اهداف و سلیقه های مشتریان است و این باعث کاهش هزینه های عملیاتی واقعی تر شدن قراردادها می شود.

الگوی جدید به گونه ای طراحی شده که می توان به تدریج و با برنامه ریزی زمانبندی مشخص به سمت آن حرکت کرد، به این معنا که بانک های تجاری به تدریج سهم قراردادهای مشارکتی را کم کرده، روی قراردادهای مبادله ای متمرکز شوند و بانک های تخصصی با کاستن از سهم قراردادهای مبادله ای، به سمت محوریت عقدهای مشارکتی همت گمارند و بانک های جامع نیز با برنامه ریزی دقیق حسابداری به سمت تفکیک بخش های سه گانه غیر انتفاعی، تجاری و تخصصی حرکت کنند، چنان که می توان در بانک های خاص حتی شعبه های خاص به صورت آزمایشی اجرا کرد، سپس با بررسی نتایج حاصله آن را گسترش داد و همین روش پیشنهاد می شود.

منابع و ماخذ:

۱. موسوی خمینی، سید روح الله، تحریر الوسیله، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، بی تا.
۲. امیر اصلانی، اسد الله، مجموعه مقالات سومین سمینار بانکداری اسلامی، تهران، ۱۳۷۱.ش.
۳. بهمنی، محمود، مجموعه مقالات ششمین سمینار بانکداری اسلامی، تهران، ۱۳۷۴.ش.
۴. حر عاملی، وسائل الشعیه، تهران، المکتبه الاسلامیه، تهران، بی تا.
۵. غنی نژاد، موسی و موسویان، سید عباس، بهره یا ربا، نگاه معاصر، تهران، ۱۳۸۴.ش.
۶. قانون عملیات بانکی بدون ربا، مصوب ۱۳۶۲، مجلس شورای اسلامی ایران.
۷. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، تهران، المکتبه الاسلامیه، ۱۳۷۲.ش.
۸. مصباحی، غلام رضا، مجموعه مقالات پنجمین سمینار بانکداری اسلامی، تهران، ۱۳۷۲.ش.
۹. موسویان، سید عباس، «انواع بانک های بدون ربا»، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش ۱۱، ۱۳۸۲.ش.
۱۰. بانکداری اسلامی، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۸۱.ش.
۱۱. «بانکداری بدون ربا از نگاه شهید صدر، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش ۲۱، ۱۳۸۵.ش.
۱۲. «تبیین فقهی بانکداری بدون ربا (مدل ایران و اردن)»، فصلنامه تخصصی فقه و حقوق، ش ۲، ۱۳۸۳.ش.
۱۳. میر خلیلی، سید حسین، گروه بانک اسلامی توسعه، تهران، علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۴.ش.
۱۴. هاشمی شاهرودی، سید محمود، مجموعه مقالات دومین سمینار بانکداری اسلامی، تهران، موسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۷۰.ش.

◆ بانک های تخصصی در بخش های خاص برای تامین نیازهای سرمایه گذاری میان مدت و بلندمدت تسهیلات می پردازند